
В. М. Поліщук

ВІКОВИЙ КРИЗОВИЙ
РОЗВИТОК ЛЮДИНИ:
від народження до дорослості

Навчальний посібник

Рекомендовано вченою радою Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка. Протокол № 2 від 26 лютого 2020 р.

Рецензенти:

Волженцева І. В., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», академік Української технологічної академії;

Карпенко З. С., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної психології та психології розвитку Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Снівак Л. М., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри теоретичної та консультативної психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Поліщук В. М.

П 50 Віковий кризовий розвиток людини: від народження до дорослості: навчальний посібник. Суми: ПФ «Видавництво “Університетська книга”», 2020. 459 с.

ISBN 978-966-680-974-5

У посібнику викладено базовий зміст психології вікового кризового розвитку людини в календарному життєвому інтервалі від народження до дорослості («день народження – 25 років») на основі пізнавального принципу природовідповідності (дискретність, циклічність і фазовість розвитку), який, відображаючи її системний зв'язок з природою: 1) передбачає закономірну почергову взаємозміну стабільних (літичних) та перехідних (кризових) періодів; 2) демонструє аналіз будь-якої психологічної проблематики з визначенням реальних перспектив її розв'язання у справжніх (природних), а не штучних (споглядальних) вікових координатах людського життя.

Для викладачів-психологів, аспірантів, студентів психологічних факультетів (інститутів) закладів вищої освіти, психологів і педагогів, соціальних працівників; громадян, зацікавлених природовідповідною віковою етапністю життя людини.

УДК 371.2:159.923.2

ЗМІСТ

Передмова	6
-----------------	---

ЧАСТИНА I

Феноменологія вікового розвитку людини

Розділ 1. Вікова психологія як базова галузь психологічного знання в пізнанні особливостей вікового розвитку	16
---	-----------

1.1. Пошукові пізнавальні орієнтири вікової психології	16
1.1.1. Соціальне функціональне призначення і базові категорії вікової психології	17
1.1.2. Пізнавальні принципи психологічної науки і віковий розвиток людини	32
1.1.3. Проблеми і завдання вікової психології в контексті вікового кризового розвитку людини	42
1.1.4. Галузеві зв'язки вікової психології	53
1.1.5. Дослідницький інструментарій вікової психології	64
1.2. Пізнавальні витоки вивчення вікового кризового розвитку людини	84
1.2.1. Логістика вікового та індивідуального розвитку людини	84
1.2.2. Педологія як інформаційна основа психології вікового кризового розвитку	108
1.2.3. Науковий доробок українських учених у психологію вікового кризового розвитку	120
<i>Термінологічний словник (основні вихідні поняття)</i>	<i>129</i>
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>130</i>

Розділ 2. Вік людини і закономірності її психічного розвитку	132
---	------------

2.1. Генетична і соціальна зумовленість вікового психічного розвитку	132
2.1.1. Психічний розвиток: структурно-функціональний зміст ...	132
2.1.2. Взаємозв'язок психічного розвитку і навчання	147
2.2. Провідні феномени вікового розвитку	153

2.2.1. Дитинство в системі вікового кризового розвитку	153
2.2.2. Наукові авторські уявлення про вікову стадійність людського життя	160
2.2.3. Вікові періодизації життєвого шляху людини	167
<i>Термінологічний словник (основні вихідні поняття)</i>	179
<i>Питання для самоконтролю</i>	180

Розділ 3. Вікові кризи як вихідний пізнавальний орієнтир

у становленні людини	181
3.1. Феноменологія вікових криз	181
3.2. Базова симптоматика вікових нормативних і ненормативних криз	192
3.2.1. Базова симптоматика вікових нормативних криз	192
3.2.2. Базова симптоматика вікових ненормативних криз	208
<i>Термінологічний словник (основні вихідні поняття)</i>	223
<i>Питання для самоконтролю</i>	225

ЧАСТИНА II

Психологія вікового кризового розвитку і повсякденна життєдіяльність людини

Розділ 4. Дошкільне дитинство в системі вікового розвитку	228
4.1. Психічний розвиток людини від народження до досягнення 3 років	228
4.1.1. Віковий період «день народження – досягнення 1 року»	228
4.1.2. Психічний розвиток людини в 1–3-річному віці	238
4.2. Психічний розвиток людини у віковому періоді «3–6 років» ...	248
4.2.1. Психологія ігрової діяльності	248
4.2.2. Психічний розвиток до досягнення шестирічного віку	252
4.3. Криза 7 років як нормативний перехідний період від дошкільного до молодшого шкільного віку	258
<i>Термінологічний словник (основні вихідні поняття)</i>	269
<i>Питання для самоконтролю</i>	271

Розділ 5. Психологія молодшого шкільного віку	273
5.1. Молодший шкільний вік як життєвий феномен	273
5.2. Шестирічна дитина в системі молодшого шкільного віку	285
5.3. Розвиток психічних структур у молодшому шкільному віці ...	298

5.3.1. Увага як базова детермінанта вікового психічного розвитку	298
5.3.2. Психічні процеси і емоційно-почуттєва сфера в молодшому шкільному віці	307
5.4. Криза 13 років як нормативний перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку	319
<i>Термінологічний словник (основні вихідні поняття)</i>	329
<i>Питання для самоконтролю</i>	330
Розділ 6. Психологія підліткового віку	332
6.1. Підлітковий вік як життєвий феномен	332
6.1.1. Підлітковий вік у життєвому шляху людини	332
6.1.2. Типологічні особливості підліткового віку	350
6.1.3. Старшокласники як «шкільна група» у системі підліткового віку	367
6.2. Криза 17 років як нормативний перехідний період від підліткового до юнацького віку	384
<i>Термінологічний словник (основні вихідні поняття)</i>	393
<i>Питання для самоконтролю</i>	395
Розділ 7. Психологія юнацького віку	396
4.1. Типологічні особливості юнацького віку	396
4.2. Криза входження дорослості як нормативний перехідний період від юнацького віку до дорослості	411
<i>Термінологічний словник (основні вихідні поняття)</i>	420
<i>Питання для самоконтролю</i>	421
Післямова	422
Література	424
Додатки	442
Іменний покажчик	451

ПЕРЕДМОВА

Віковий кризовий розвиток людини поки що залишається в психологічній науці здебільшого на рівні теоретичних міркувань у ситуації фактичної відсутності лонгітюдних експериментальних розвідок, для яких передусім у сфері предметного інтересу вікової психології давно існує доказовий якісний аналіз та узагальнення різнопланового тематичного історичного досвідного і дослідницького базису. Це:

- 1) наукові уявлення мислителів античності і середньовіччя (Анаксагор, Аристотель, Демокрит, Геракліт, Платон, Сократ, П. Абеляр, Т. Аквінський та ін.) про віковий розвиток разом із резонансними афінською і спартанською навчально-виховними системами, де були закладені початкові принципи наукового пізнання та самопізнання, які на тривалий майбутній історичний час визначили стратегічні світоглядні настанови про вікове становлення людини;
- 2) авторські вчення XV–XVIII ст. про навчально-виховний процес (Я.-А. Коменський, Дж. Лок, Ж.-Ж. Руссо та ін.), де окреме статусне місце належить викладачам Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст. (П. Могила, І. Гізель, Ф. Прокопович та ін.) з їх свободою наукового волевиявлення, що зумовило варіативність дослідницького пошуку у вивченні вікових та індивідуальних особливостей людини;
- 3) творчий доробок учених кінця XIX – початку XX ст. (О.Ф. Лазурський, М.М. Ланге, К.Д. Ушинський та ін.), який визначив дослідницькі перспективи «радянського» етапу 1917–1991 рр., спрямованих на психологічну доказовість успішного особистісного розвитку (В.Ф. Баєв, М.Я. Басов, Л.С. Виготський, В.П. Зінченко, Г.С. Костюк, Д.Ф. Ніколенко, О.Ф. Раєвський, О.В. Скрипченко, П.Р. Чамата та ін.). І хоча партійна ідеологія постійно нав'язувала радянській науці «єдино правильну» методологію пізнання, унаслідок чого відбулася абсолютизація, а,

отже, догматизація соціальної ролі навчально-виховного впливу та недооцінка природних закономірностей розвитку особистості (за Л.С. Виготським, внутрішньої логіки розвитку), пізнавальні тенденції про необхідність об'єктивного вивчення в людини природи психічного завжди залишалися актуальними;

- 4) новітні психологічні здобутки кінця ХХ – початку ХХІ ст. (Г.О. Балл, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, Е.У. Гуцало, Т.М. Зелінська, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, Р.В. Павелків, М.В. Папуча, Н.А. Побірченко, М.В. Савчин, Т.М. Титаренко та ін.), завдяки яким істотно розширилася інформаційна база про вікове становлення людини в умовах різнопланових трансформацій (соціальних, економічних, політичних, культурологічних, пандемічних тощо) з перспективою її використання у повсякденній психопрофілактичній, психокорекційній та психоконсультативній діяльності психолога.

Такі світоглядні настанови про соціальну роль вікової психології як дієвий методологічний інструментарій пізнання людиною навколишньої дійсності, взаємного пізнання і самопізнання активно пропагувалися ще в 1979–1992 рр., зокрема в Київському державному педагогічному інституті імені О. Горького (нині – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова), де на педагогічному факультеті (декан – доцент В.М. Андрущак) під творчим наставництвом професорів В.І. Бондара, О.П. Гоша, О.В. Киричука, І.С. Кучерова, О.Г. Мороза, Д.Ф. Ніколенка, Л.М. Проколієнко, О.В. Скрипченка, В.З. Смаля, Л.О. Сморжа, О.Й. Теплицької, В.І. Войтка, Д.Я. Шелухіна, Б.С. Кобзаря, доцентів К.С. Базилевич, В.І. Власенка, В.В. Власенка, Я.І. Бурлаки, Л.В. Долинської, О.Д. Кардаша, А.Й. Капської, А.І. Колодної, О.Д. Корнійчука, О.І. Кульчицької, Т.М. Лисянської, І.В. Мороза, З.В. Огороднійчук, Н.Ф. Пічко, Ю.П. Підченка, Л.Г. Подоляк, Ю.О. Приходько, Ю.Д. Руденка, А.І. Сапожнікова, А.Г. Слюсаренка, В.О. Соловієнка, Г.С. Тітової, В.І. Шпак, О.В. Яременка, М.І. Ярославського та інш.тх навчалися майбутні викладачі-дослідники з педагогіки і психології і педагогіки, серед яких був автор цієї книги. Тепер, на початку ХХІ ст., уже вони розробляють, адаптують і впроваджують організаційні, наукові та методичні засади української психології ХХІ ст. (З.С. Карпенко, Т.М. Комар, Л.І. Мороз, С.О. Ставицька, В.М. Чернобровкін, В.А. Чернобровкіна та ін.).

У ХХІ ст. парадигма вікової психології як вагомий освітній фактор національної безпеки держави, її громадян, а також передусім об'єднаного європейського життєвого простору має одночасно сконцентрувати й розв'язати актуальні *цільові освітні перспективи, або пошукові стратегії*, спрямовані на збільшення пізнавальних масштабів свого дослідницького поля, зокрема вивчення *вікового кризового розвитку* людини. Як наслідок, передбачається розширення і поглиблення сфер практичного використання отриманих теоретико-емпіричних результатів у повсякденній життєдіяльності різновікових громадян через доказову, а не споглядальну, вікову періодизацію життєвого шляху особистості з її типовими глобальними віковими інтервалами («дитинство», «отроцтво», «юність», «дорослість»).

Усі стратегії об'єднані загально визнаною методологією, сформульованою в 1930-х рр. Л.С. Виготським (*ключ до розуміння психологічного змісту життєвого шляху людини знаходиться в перехідних періодах, або вікових кризах*), яка, зрештою, визначила смислову конструкцію нашого навчального посібника на засадах принципу природовідповідності (дискретність, циклічність і фазовість) вікового розвитку людини.

Стратегія 1. Розроблення інтегративних теорій вікового розвитку шляхом синтезу вагомих концептуальних вітчизняних і західноєвропейських здобутків та актуального освітнього запиту на психологію вікового розвитку людини.

Очікуваний результат, або соціальне призначення стратегії: створення оперативних і довгострокових прогнозів про особливості життєвого шляху особистості на основі його зіставлення із психологічним змістом конкретних вікових інтервалів у сприятливих і несприятливих соціальних умовах.

Стратегія 2. Розвінчування в громадян традиційних пізнавальних орієнтирів (життєвих стереотипів), згідно з якими знання психології дітей дошкільного віку, молодшого шкільного віку, підлітків, юнаків, дорослих начебто уже попередньо обмежуються використанням, як правило, лише в системі освіти або сімейних взаєминах. Насправді вони потрібні також для інженерної, економічної, юридичної психології, психології реклами, психології засобів масової інформації, психології управління, психології менеджменту, проектування професійної кар'єри тощо і з соціальним плином часу дедалі актуалізуються.

Очікуваний результат: оптимізація особистісно-професійних взаємин, підвищення продуктивності праці, збереження фізичного і психічного здоров'я громадян.

Стратегія 3. Системне теоретико-емпіричне вивчення психології дорослості, яка залишається малодослідженою порівняно з попередніми віковими інтервалами, не лише через традиційні попередні зрізи, а з допомогою лонгітюдних наукових розвідок із використанням експериментальних змінних. Так, «психологія літнього віку» належить до тих наукових тем, де життєвий досвід старших поколінь надійно гуртує суспільство в ситуації наростання воєнних, терористичних викликів і загроз.

Очікуваний результат: систематизація доказової інформації про віковий розвиток людини; обмеження споглядальних міркувань і висновків, які призводять до термінологічної невизначеності, хаосу у визначенні вікових періодів життєвого шляху типу «криз середнього віку», «кризи 30 років», «кризи 40 років», «кризи середини життя» тощо без доказових емпіричних розвідок чи навіть без їх наявності, довільного тлумачення їхнього змісту, унаслідок чого відбувається суб'єктивне тлумачення вікового місцезнаходження людини, що унеможливорює адекватні дослідницькі перспективи вікової психології як науки і розроблення результативних індивідуальних технологій.

Стратегія 4. З'ясування специфіки смислів психологічних феноменів, симптомокомплексів, законів життєдіяльності людини в екстремальних життєвих ситуаціях для збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я.

Очікуваний результат: успішність будь-якої професійної діяльності визначається не лише рівнем академічної підготовки людини (знання, уміння й навички), а також реальними і потенційними можливостями пізнання власного вікового розвитку, масштабною орієнтацією у механізмах вікової та індивідуальної взаємодії інших людей та окремих соціальних груп (сім'я, ровесники, різновікові чи одновікові групи, професійні групи тощо) у поєднанні з прогресуючим творчим саморозвитком.

Стратегія 5. Результативне використання у вивченні вікового розвитку людини відомого апробованого дослідницького інструментарію разом із розробленням та адаптацією нових методів, методик, методичних рекомендацій, комплексних тематичних програм, де дослідницькими пріоритетами, які з 1980-х рр. відійшли на

другий план у дослідницькому полі, є вікова динаміка психічних структур (стани, процеси, властивості) і особистісних новоутворень (егоцентризм, довільність дій, внутрішній план дій тощо).

Очікуваний результат:

- 1) формування передусім у фаховому середовищі світоглядного спротиву спрощеним теоретичним знанням, споглядальним тлумаченням психологічних особливостей людини на основі власного суб'єктивного досвіду в поєднанні з відсутністю вагомих експериментальних доказів;
- 2) світоглядне несприйняття поширеного на початку ХХІ ст. в системі освіти тенденції «зниження теоретичної, або фундаментальної, підготовки психологів» через пропагування професійного прагматизму, який найчастіше не виходить за межі аудиторної «педагогіки фокусу», відриваючи майбутнього фахівця від соціальних реалій; штучного дроблення галузевих психологічних знань і такого ж виокремлення «навчальних дисциплін», які приречені на взаємне інформаційне дублювання; продукування сумнівних психопрофілактичних, психокорекційних і психоконсультативних технологій, які, здебільшого, впроваджуються на харизмі і артистизмі «психолога-тренера» разом із спекулятивною маніпуляцією інформацією, що базується або на власній недосконалій професійній підготовці, суб'єктивному всезнайстві, некритичності, завищеній самооцінці тощо або на фрагментарних уявленнях слухачів про певне життєве явище, а також невизнаних державою «соціальних регаліях», проте презентованих і пропагованих нечисленими «аматорськими» групами;
- 3) активне психологічне просвітництво громадян про специфіку їхнього вікового та індивідуального розвитку з метою самодостатнього особистісно-професійного становлення, спрямованого на досягнення максимального комфорту в особистому житті та професійній кар'єрі.

Як наслідок, ці стратегії формують пізнавальну альтернативу: 1) *науковим уявленням про «ідеальну особистість»*, коли методологічний принцип «як повинно бути» ігнорує принцип «як є насправді»;

- 2) *спорадичним дослідницьким спробам*, які, як правило, обмежені в календарному часі і «замикаються» на локальних чи нерепрезентативних вибірках, що призводить до продукування «загального знання» про людину;

- 3) *реальному і потенційному дослідницькому вакууму* про вікову специфіку психічних станів людини (передусім – увагу), пізнавальних процесів (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уяву), емоційно-вольової сфери (передусім – волю), індивідуально-типологічних особливостей (особливо – характер);
- 4) *недоказовим висновкам і прогнозам* про віковий розвиток людини та аналогічному використанню методів статистичної обробки отриманої емпіричної інформації, коли кількісні результати можуть розглядатися як якісні узагальнення.

У їх пізнавальному руслі навчальний посібник презентує *дослідницькі пріоритети* соціальної значущості життєвого діапазону людини «від дня народження до досягнення 25 років» з метою досягнення нею особистісно-професійного успіху за логістичною схемою «функціональне соціальне призначення психології вікового кризового розвитку – основна термінологія – розділи вікової психології, або етапи вікового розвитку – теоретико-прикладне застосування інформації – можливості прогнозування вікового та індивідуального розвитку у будь-якому віковому інтервалі»:

- 1) базовий пріоритет – це природовідповідність розвитку людини (дискретність, циклічність, фазовість) у встановленні змісту психологічних характеристик її життєвого шляху, зокрема вікових нормативних і ненормативних криз;
- 2) психологія вікових нормативних криз – це вихідний пізнавальний орієнтир для вивчення життєвого шляху, позначеного закономірними кризовими, екстремальними та надзвичайними ситуаціями, і, як наслідок, передумова для організації результативного психологічного супроводу, в основі якого знаходяться: а) періодизація вікового розвитку; б) вікова періодизація соціально-психологічного розвитку з їхніми стабільними новоутвореннями;
- 3) система предметних зв'язків вікової психології з іншими науковими галузями (передусім – філософія, історія, педагогіка, математика) і галузями психологічного знання (передусім – загальна психологія, соціальна психологія, педагогічна психологія), коли з допомогою суміжної тематичної інформації в професійну практику психолога результативно впроваджується синергетичний принцип, який дозволяє усім суб'єктам взаємин комплексно осмислювати

психологічну проблематику і прогнозувати способи її розв'язання.

Методичні пріоритети посібника позначені тривалим авторським досвідом викладання вікової психології, соціальної психології, історії психології, інженерної психології як навчальних дисциплін у педагогічному коледжі, педагогічному і технічному університетах, спрямованого на демонстрацію значущості, цілісності теоретичного знання і суб'єктної професійно-орієнтованої практичної підготовки:

- 1) засвоєння й осмислення базової термінології: а) у кожному розділі такі поняття (терміни) є необхідними умовами для формування базових тематичних смислів, які додатково уточнюються і систематизуються з допомогою питань для самоконтролю (окремі поняття формулюються в тексті розділів, а зміст решти роз'яснюється в термінологічному словнику до кожного розділу);
- 2) послідовний і концентричний спосіб викладу інформації: а) «перші теми» – це вибіркова презентація базового матеріалу, зміст якого згодом «покроково» з окремими текстовими повторами деталізується в «наступних темах»); б) у частині I, яка виконує теоретико-методологічну функцію, термінологічні словники і питання для самоконтролю передбачені для кожного підрозділу; в) у частині II, яка виконує теоретико-прикладну функцію, такі завдання передбачені для її кожного розділу з метою системного аналізу окремих тривалих вікових діапазонів життєвого шляху людини;
- 3) ілюстрування з допомогою таблиць, схем, малюнків реального розвитку вікових явищ (*приклад*: рефлексія, почуття дорослості, симптоматика переживань), реальних і потенційних можливостей їх теоретико-емпіричних досліджень з подальшим використанням та прогнозуванням психологом отриманих результатів для самопізнання і пізнання навколишньої дійсності;
- 4) демонстрування теоретико-методологічної значущості історичного аспекту вікової психології як необхідної умови розвитку власного професійного кругозору та актуалізації «минулих» забутих або напівзабутих авторських винаходів для розв'язання актуальної психологічної проблематики.

Передбачено активне використання апробованих традиційних форм навчальної роботи, які стимулюють пізнавальні інтереси, дослідницьку діяльність і професійну мотивацію всіх науково-педагогічних працівників і студентів (*тут потребує уточнення й доповнення іменний покажчик із вказівкою життєвих дат персоналолій та розпису їх ініціалів*):

- 1) лекції-діалоги і практичні заняття (активне пізнання вікових типових і нетипових психологічних особливостей людини);
- 2) самостійна робота студентів, яка має бути водночас репродуктивною і продуктивною, що виявляється, зокрема, в самоаналізі матеріалу, його перспективному використанні в ситуації розв'язання проблемного завдання.

Насамкінець, сподіваємося, що нашим читачам у віковому кризовому розвитку людини відкривуться нові життєві сторінки, які вдосконалять взаємини з навколишньою дійсністю, виокремлять нові напрями її пізнання і самопізнання.